

De terugkeer van de beeldenstorm

Over iconoclasme, cultuurgood en identiteit

*Joris Kila**

De laatste tijd verschijnen er regelmatig nieuwsberichten over protest-acties of incidenten waarin speciaal standbeelden onderwerp van beschadiging vormen. In de Verenigde Staten was de woede vooral gericht op standbeelden van figuren uit de Amerikaanse Burgeroorlog, maar inmiddels moet ook de ‘ontdekker’ van het land, Christoffel Columbus, het ontgelden. In Boston werd het beeld van Columbus onthoofd, in Richmond gooiden activisten hem in het water, omdat hij ‘genocide vertegenwoordigt’.¹ Het beeld van Winston Churchill in Londen – als leider van Groot-Brittannië toch vooral geroemd om zijn optreden tegen de nazi’s tijdens de Tweede Wereldoorlog – werd beklad met de tekst ‘was een racist’.² Van hem is bekend dat hij het blanke ras als superieur zag. In Amsterdam werd een standbeeld van Gandhi besmeurd met rode verf en op de sokkel van het beeld was ‘racist’ geschreven.³

Deze acties worden doorgaans gekwalificeerd als een vorm van beeldenstorm, verder aan te duiden als iconoclasme. De vraag rijst wat het begrip inhoudt en wat iconoclasme in de huidige maatschappij betekent. Een antwoord daarop is niet eenvoudig vanwege het gebrek aan onderzoek dat actueel iconoclasme in een maatschappelijke en geopolitieke context plaatst. Het schaarse bestaande onderzoek is voornamelijk gericht op historische religieus gemotiveerde vormen van iconoclasme. Dit artikel beoogt desondanks op de geformuleerde kern-

* Dr. J.D. Kila is kunsthistoricus en klassiek archeoloog en promoveerde als cultureel-erfgoeddeskundige. Hij is thans onafhankelijk onderzoeker, maar werkte tot voor kort als senior onderzoeker bij het het Kompetenzzentrum Kulturelles Erbe und Kulturgüterschutz van de Universität Wien. Contact: www.joriskila.com.

1 Zie *Algemeen Dagblad* 11 juni 2020.

2 Ibidem.

3 Zie *Algemeen Dagblad* 17 juni 2020.

vraag (een begin van een) antwoord te geven. Daartoe wordt een inventariserend overzicht van hedendaags iconoclasmе gegeven. Daarnaast komt de verbinding tussen de schendende daad, het aangevallen object en het begrip identiteit ter sprake. Uitgangspunt is hierbij de aanname dat het belaagde object drager van identiteit is. De verbinding met identiteit kan tot gevoelige maatschappelijke problemen leiden en ook politieke en veiligheidsrisico's veroorzaken, zo zal duidelijk worden.

De inventarisatie van verschijningsvormen van iconoclasmе kan helpen om uiteindelijk tot een indeling van typen iconoclasmе en zo tot zinvolle uitspraken over het fenomeen te komen. Wellicht kan dit artikel bijdragen aan een debat over het formuleren van criteria voor een adequate kwalificatie van iconoclasmе.

Algemene en semantische aspecten

De term iconoclasm(e) wordt internationaal gebruikt en komt uit het Grieks, waar εικόνη (*eikoon*) staat voor afbeelding. Als uitleg wordt ook gegeven: het breken van beelden, of – in bredere context – van afbeeldingen. In dit artikel zijn vooral de termen *beeldingen*, in de zin van voorstellingen, en *uitbeeldingen* belangrijk om te preciseren dat het weergaven, interpretaties en representaties van personen, groepen, tekens en denkbeelden, maar bovenal van identiteiten betreft. Hierbij moet worden aangetekend dat beeldenstorm en iconoclasmе niet louter voor religieus gemotiveerde acties staan.⁴ Toch komt in de geschiedenis veel religieus iconoclasmе voor. Bekend zijn de iconoclastische uitbraak in de achtste eeuw onder de Byzantijnse keizer Leo III,⁵ de Nederlandse beeldenstorm uit 1566 en de culturele wandaden van Islamitische Staat (IS) en de taliban. Echter, al vanaf de oudheid zijn ook gevallen en methoden van iconoclasmе beschreven waaraan geen godsdienstige drijfveren ten grondslag lagen. Verwarrend bij het beschrijven van iconoclasmе in het heden en verleden is het gebruik van het predicaat vandalisme (Johnson & McClanan 2005, p. 12), dat

4 Het gebruik van iconoclasmе en iconoclast in verband met niet-religieuze cultuuruitingen dateert van de jaren zestig van de negentiende eeuw in Engeland. Zie Johnson & McClanan 2005, p. 12-14.

5 Deze gebeurtenis werd bekend als de eerste Byzantijnse beeldenstorm en begon als een actie om een afbeelding (icoon) van Jezus van de hoofdingang (de Chalke-poort) tot het grote paleis van Constantinopel te verwijderen. Zie ook Khanacademy 2016.

in feite verwijst naar barbaars gedrag en een van de oorzaken van iconoclastische schade kan zijn. Verder dient nog te worden opgemerkt dat in dit artikel beschreven motieven en karakteristieken elkaar kunnen overlappen en ook tegelijkertijd kunnen plaatsvinden. De doelwitten van iconoclasmie worden in het algemeen aangeduid als kunst, kunstschaten of cultureel erfgoed, ook als het om objecten gaat die slechts attribuut of gebruiksvoorwerp zijn. Waarschijnlijk denkt men dat voorwerpen die oud, dus deel van de geschiedenis zijn, of alleen een ceremoniële functie hebben, een kunstzinnige, kostbare en onvervangbare kwaliteit hebben verkregen. De kwalificatie kunst lijkt niet ideaal, omdat iconoclasten vaak objecten, monumenten en immaterieel erfgoed belagen die niet als kunst worden gezien of nog in een transitiefase naar acceptatie als kunst verkeren (bijv. relikwieën, ceremoniële attributen, volksliederen en design). De aanduiding cultuurgoederen lijkt daarom meer op zijn plaats. Internationaal en officieel wordt meestal de term culturele eigendommen gebruikt, omdat deze in veel verdragen en internationaal recht wordt gehanteerd.

De verbinding van iconoclasmie via cultureel erfgoed naar identiteit

Beschadiging van cultuurgoederen komt tegenwoordig vaak voort uit een explosieve mix van veelal gepolitiseerde acties gericht op individuele of groepsgerelateerde identiteiten. In de ogen van iconoclasten kan het daarbij gaan om tastbare objecten, maar ook om immateriële zaken als de inhoud van geschriften, volksliederen en zelfs talen. Deze doelwitten hebben gemeen dat ze dragers van identiteit en (historisch) geheugen zijn. Iconoclasmie ziet men dan ook vaak in de beginfasen van conflicten of bij gespannen politieke situaties, waarbij bepaalde cultuurgoederen als het ware extra opgeladen worden met identiteit. Een voorbeeld: in 2007 werd in de Estlandse hoofdstad Tallinn een beeld van een Russische soldaat, bedoeld als monument voor in de Tweede Wereldoorlog gevallen soldaten van het Rode Leger, verplaatst. In de perceptie van veel Esten staat dit beeld voor de Sovjetbezetting van hun land. De in Estland aanwezige Russische etnische minderheid vond deze verplaatsing een belediging voor de soldaten en een rechtstreekse aanval op een symbool van hun identiteit. Een en ander leidde tot uitbraken van etnisch geweld die bijna een burgeroorlog veroorzaakten in Estland. Er vielen dodelijke slachtoffers tijdens de

rellen.⁶ Iconoclasme kan dus de spreekwoordelijke lont in het kruitvat zijn.

Daarnaast komen er ook puur criminele acties voor, waarbij iconoclasme (beschadiging) een bijproduct van de ontvreemding van objecten vormt en waarbij vaak de georganiseerde misdaad is betrokken. Bij criminele ontvreemding is doorgaans de iconoclastische daad dan niet tegen het object gericht, het motief is puur economisch. De vraag of men dan toch van iconoclasme kan spreken, is nog niet beantwoord. Vooral snog wil ik stellen dat het criminele motief wel onder iconoclasme valt als het een combinatie vormt met politieke en ideologische beweegredenen, zoals bij IS, waarover verderop in dit artikel meer. Identiteit is een dynamisch begrip. Nationale identiteiten bijvoorbeeld zijn relatief nieuw. Het nationalisme ontwikkelde zich in West-Europa na de Franse en Amerikaanse Revolutie, toen het bestaande theologische en monarchale ideologieën verving als instrument waarmee staten hun macht rechtvaardigen en verantwoorden. Feitelijk maakte de uitvinding van het nationalisme de weg vrij voor de ontwikkeling van aan groepen gerelateerde identiteiten die sterk verweven zijn met materieel en immaterieel cultureel erfgoed. Voorbeelden hiervan zijn regionale identiteiten en het cultiveren van streektradities tot het streven naar gewestelijke autonomie, wat weer kan leiden tot separatisme. Eind twintigste eeuw werden aan identiteit gerelateerde vraagstukken meer op individueel niveau prominent door de opkomst van sociale bewegingen uit de jaren zestig, zoals Black Power en Women's Liberation. Deze ontwikkeling leidde tot intensivering van en groeiende behoefte aan identiteit (vaak verwoord als behoefte aan 'respect') en gaf een impuls aan identiteitgerelateerde cultureel-erfgoedclaims, die altijd wortelden in een collectieve of individuele drang tot distinctie ofwel onderscheiding (Bourdieu 1984). Recente claims gaan meer over gebruik en eigendom van culturele eigendommen in samenhang met de nieuwe informatiesamenleving, waarbij auteursrecht, strategische communicatie en beïnvloeding door social media een rol spelen. Een eigenschap die cultureel erfgoed aantrekkelijk maakt voor iconoclasten is het feit dat de verwevenheid (bijv. door een narratief) met een identiteit vaak een geïdealiseerde reconstructie van het (glorierijke) verleden omvat. Let wel, het gaat dan om een reconstructie van het verleden naar huidige maatstaven. Deze vaak nog niet volgroeide

6 Zie www.spiegel.de/international/europe/deadly-riots-in-tallinn-soviet-memorial-causes-rift-between-estonia-and-russia-a-479809.html.

identiteiten geven in hun communicatie en uiterlijk vertoon vaak ondubbelzinnig aan dat ze (mede) afhankelijk zijn van als symbool gebruikte voorwerpen. Illustratief zijn ringen, kleuren, kleding en logo's bij onder meer vrijmetselaars, motorgangs, voetbalteams (oranje), militaire regimenten, religieuze groeperingen en rappers.

Actuele motieven en factoren die resulteren in iconoclasmie

In de praktijk komt zowel bewust als onbewust iconoclasmie voor. In het eerste geval weten de daders dat de betreffende objecten een beschermde status hebben. Men kan dus stellen dat er dan sprake is van vooropgezet iconoclasmie. Toch past ook daar weer een kanttekening. Het kan immers ook zijn dat men welbewust schade aan een cultuuroed aanricht of laat ontstaan, maar dat deze schade op zich niet het doel is van doen of juist nalatigheid. Men neemt de schade 'voor lief', is daartegenover onverschillig. Ter verduidelijking onderscheid ik hieronder verschillende typen van iconoclasmie, voorzien van voorbeelden.

– *Iconoclasmie als middel om aandacht te vragen voor sociaal-maatschappelijke, historische en religieuze kwesties*

Actueel zijn de acties van groepen die tegen uitbeeldingen uit het koloniale verleden ageren. Hierbij wordt een *schuldig* object eerst getransformeerd om het van identiteit te ontdoen, meestal door bekladding. Voor sommigen zijn deze schuldige objecten direct gerelateerd aan hun probleem, zoals bij het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn en bij standbeelden van Amerikaanse generaals uit de Burgeroorlog en van Engelse slavenhandelaren. Maar een object kan ook als het ware worden opgeladen met een symboolwaarde, identiteit of andere intrinsieke significantie. Dit laatste was het geval bij het beeld van het Lieverdje, dat op het Spui in Amsterdam staat. Deze sculptuur was het middelpunt van happenings (inclusief bekladding en in brand steken van het beeld) in de jaren zestig van de vorige eeuw. De enige relatie tussen dit beeld en de happenings van de provobeweging was dat het beeld bekostigd was door de tabaksindustrie en dat provoleider Robert Jasper Grootveld zichzelf anti-rookmagiër noemde.

- *Iconoclasme ten behoeve van de uitoefening van macht*
Bijvoorbeeld bij autoritaire regimes het transformeren, modifieren, toe-eigenen en uitwissen van identiteit.⁷
- *Iconoclasme door politieke instabiliteit*
Bijvoorbeeld inbreuk (*encroachment*) op erfgoedsites, mogelijk gemaakt door de afwezigheid van overheidstoezicht. Een voorbeeld is Libië, waar in Cyrene illegale urbanisatie en plundering voorkomen (Kila & Herndon 2017, p. 9-10).
- *Iconoclasme voor economisch gewin*
Er zijn diverse varianten, zoals:
 - a. toerisme met overexploitatie waardoor beschadiging of vernietiging optreedt, zoals in het graf van Toetanchamon, waar door het toelaten van te veel bezoekers de muurschilderingen zijn aangetast;
 - b. ondeskundige commerciële deelname in wederopbouwprojecten, bijvoorbeeld in Syrië bij projecten in Aleppo en Mosul, waar veel monumenten zijn;
 - c. het illegaal verhandelen van objecten om een conflict te financieren.
- *Iconoclasme in verband met het plegen van misdrijven*
Te denken valt aan beschadiging bij roof of het verbergen en bewaren van artefacten, misbruik van gestolen kunstwerken als borgstelling of middel tot strafvermindering, maar ook het fysiek opdelen van erfgoed.
- *Iconoclasme als gevolg van identiteitspolitiek*
Bijvoorbeeld behoud en versterking van identiteit; zo liet Saddam Hoessein de resten van Babylon deels slopen en opnieuw opbouwen zonder deskundige leiding en met nieuwe bouwstenen, waarin zoals bij de oude koningen zijn naam staat gestempeld.⁸
- *Iconoclasme als propagandamiddel*
Komt vaak voor bij immaterieel erfgoed (talen, volksliederen, legendes etc.), waarbij de authenticiteit of context wordt aangetast/gewijzigd.

7 Een voorbeeld waarin ook nationale en regionale identiteitsaspecten een rol spelen, is de kwestie inzake de grafombe van Süleyman Shah, de grondlegger van het Ottomaanse Rijk. Deze tombe is volgens een verdrag uit 1921 aangemerkt als Turks en Turks grondgebied. In 2015 werd de tombe, gesitueerd in Syrië in door IS bezet gebied, door Turkse troepen verplaatst naar een veiliger locatie. Kila & Herndon 2017, p. 44-48.

8 Zie www.nytimes.com/2003/08/19/world/hussein-s-babylon-a-beloved-atrocity.html, geraadpleegd op 28 oktober 2020.

- *Iconoclasmie omwille van beheersing van bepaalde routes voor smokkel van drugs, wapens en dergelijke*
Bescherming van cultuurgoederen leidt vaak tot meer toezicht en aanwezigheid van autoriteiten. Dit kan leiden tot agressie tegen die cultuurgoederen.
- *Memorialization of/wel herdenkingsproblematiek*
Tegenstanders beschadigen of bekladden het monument. Ook schade door verpret-parking (*Disneyfication*) van erfgoedsites.
- *Strategisch iconoclasmie*
Bijvoorbeeld als onderdeel van psychologische oorlogsvoering.
- *Iconoclasmie gedreven door angst, maar ook uit jaloezie en andere psychische omstandigheden*
 - a. Zo werd Rembrandts Nachtwacht al drie keer aangevallen. Op 13 januari 1911 sneed een man door het doek met een schoenmakersmes; op 14 september 1975 liet een man met een broodmes grote zigzagsneden achter; en op 6 april 1990 sproeide een man zoutzuur op het schilderij met een plantenspuit. Het schilderij werd na elke aanval gerestaureerd.⁹
 - b. Bekend is ook de casus *Red, Yellow and Blue*, de titel van een schilderij van Barnett Newman uit 1967, in het Stedelijk Museum te Amsterdam. In 1986 werd het doek zwaar beschadigd met een mes door de realistische schilder Gerard Jan van Bladeren. Het gaat hier om een iconoclastische daad die zowel een vernietiging van kunst omvat als een antwoord op een vraag die het kunstwerk zelf stelt: ‘Who’s afraid of Red, Yellow and Blue III?’ Daarna viel het werk in 1991 ook nog ten slachtoffer aan een discutabele restauratie door Daniel Goldreyer, bekend als de *verfroller*-zaak.¹⁰
- *Vandalisme*
Een voorbeeld: de Feyenoordsupporters die in 2015 te Rome de beroemde Barcaccia-fontein van Pietro Bernini moedwillig beschadigden.¹¹
- *Accidenteel iconoclasmie*
Een voorbeeld gaat over de Duitse conceptuele kunstenaar Joseph Bueys. In 1986 werd een van zijn fameuze vetsculpturen met een waarde van € 400.000 opgedweild door een schoonmaakster in de

9 Zie <https://seeallthis.com/blog/top-5-meest-aangevallen-kunstwerken/>, geraadpleegd op 20 oktober 2020.

10 Zie <https://law.justia.com/cases/federal/district-courts/FSupp/882/1273/1603601/>.

11 Zie www.thehistoryblog.com/archives/date/2015/02.

Kunstacademie in Düsseldorf.¹² Bueys, die in de Tweede Wereldoorlog diende als *Luftwaffe*-boordschutter, zag vilt en vet, terugkerende thema's en materialen in zijn werk, als symbolen van voedsaamheid en warmte. Reden was dat Bueys in 1943 in zijn *Luftwaffe*-vliegtuig crashte in de Krim. Hij vertelde later dat hij werd gered door Tataren, die hem warm hielden door hem in te smeren met vet en te omwikkelen met vilten lappen.¹³

– *Iconoclastische recycling*

Afgezien van het eerder beschreven hergebruik van historische bouwelementen steekt dit de kop op in bepaalde, vaak asymmetrische conflicten waarin partijen tanks en kanonnen gebruiken.

Beschermde monumenten als antieke verdedigingswerken worden dan misbruikt vanwege hun strategische ligging in het terrein.

– *Iconoclasme als kunst*

In contrast met de *Bueys*-casus staat het verheffen van iconoclasme tot kunst. Een recent voorbeeld is het werk *Balloon Girl* van de Engelse kunstenaar Banksy. Dit werd na aankoop voor € 1,2 miljoen nog tijdens de veiling voor een deel door een ingebouwde, op afstand bediende, versnipperaar gehaald, waardoor de waarde volgens deskundigen steeg.¹⁴ Bekend is ook Duchamps versie van de *Mona Lisa* (1919). Hierbij voorzag Duchamps een ansichtkaartreproductie van de *Mona Lisa* van een snor en baardje. Feitelijk een vorm van inbreuk op de afbeelding en in die zin iconoclasme. Maar omdat de modificatie werd uitgevoerd door een kunstenaar wordt dit werk als conceptuele kunst gezien (Kila 2012, p. 23-25).

Trends en wetenschappelijke ontwikkelingen inzake iconoclasme

Om meer over motieven van iconoclasten te weten te komen, moet worden gekeken naar hoe het klassieke kunsthistorische perspectief op iconoclasme zich verhoudt met historische en maatschappelijke factoren die, zeker tegenwoordig, van invloed zijn.

De gedachte dat het kunsthistorisch perspectief weliswaar belangrijk is, maar niet meer toereikend om het hedendaags iconoclasme te dui-

12 Zie www.theguardian.com/artanddesign/2011/nov/03/overzealous-cleaner-ruins-artwork.

13 Zie http://articles.latimes.com/1986-01-31/local/me-2695_1_joseph-beuys.

14 Zie www.smithsonianmag.com/smart-news/watch-14-million-banksy-painting-shred-itself-soon-it-sold-180970486/.

den, vatte post toen in 2001 de Bamiyan Boeddha's werden vernietigd door de Taliban. Deze gebeurtenis wordt gezien als een benchmark voor de terugkeer van het iconoclasmie op het wereldtoneel (Kila 2020, p. 282). Duidelijk werd dat onderzoek naar iconoclasmie niet langer alleen het terrein was van kunstexperts, omdat nieuwe implicaties manifest werden die in meerderheid onder de noemer politisering van iconoclasmie (en erfgoed) vallen. Hierbij kan men denken aan politieke propaganda, zoals het geval was toen Amerikaanse militairen een standbeeld van Saddam Hoessein omvertrokken.¹⁵

Een opmerkelijke trend is de illegale verkoop van erfgoed om conflicten te financieren. Bekend is dat rebellengroeperingen opgravingen verstoren en museumcollecties plunderen, om vervolgens de buit in het buitenland te gelde te maken. Grote, moeilijk te hanteren objecten worden hierbij beschadigd of vernietigd vanwege hun zogenaamd heidens karakter en om aan de eigen achterban en de wereld te demonstreren hoe godvruchtig men is. Dit was te zien toen IS op 26 februari 2015 een promotievideo presenteerde waarin objecten in het Mosul Museum en een antieke stadspoort met mokers en drilboren werden belaagd.¹⁶ Gelukkig bleek een deel van de museale oudheden op de video gipsmodellen.¹⁷ Verkoopbare culturele eigendommen waren apart gezet en met behulp van tussenpersonen en de georganiseerde misdaad naar de westerse markten gesmokkeld. Met de verkoopopbrengst werd de strijd voor het kalifaat gefinancierd.

De vastgestelde complexe en explosieve mix waar iconoclasmie als onderdeel van identiteitspolitiek en de erfgoedproblematiek deel van uitmaakt, vraagt om onderzoek vanuit multidisciplinair perspectief, met samenwerking van onder meer erfgoedwetenschappers, (kunst)historici, politieke wetenschappers, sociologen, criminologen en juristen.

15 In april 2003 werd een groot standbeeld van Saddam op het centrale Firdos-plein door Amerikaanse militairen omvergetrokken. Zie www.propublica.org/article/the-toppling-saddam-statue-firdos-square-baghdad.

16 Niet werd getoond dat Mosuls openbare bibliotheek inclusief 8.000 zeldzame antieke boeken en manuscripten werd opgeblazen. Het kalifaat vernielde overigens ook islamitisch erfgoed, zoals historische graven in Raqqa en de sjiiitische Uwais al-Qarni-moskee.

17 In het algemeen wordt aangenomen dat IS hiervan niet op de hoogte was.

Angst als motief voor iconoclasme

De hiervoor aangehaalde *Red, Yellow and Blue*-casus laat zien dat iconoclasme wordt omgeven en kan worden uitgelokt door ingewikkelde, diffuse en meerledige karakteristieken. De facto kan ieder voorwerp iconoclasme uitlokken, zeker als het uit een gewone context is getild door het bijvoorbeeld op een voetstuk te zetten of museaal tentoon te stellen. Echter, één motief in het bijzonder draagt ertoe bij agressieve reacties op gang te brengen, namelijk angst.

Freedberg betoogt in *The power of images in the history and theory of response* uit 1989 dat de belangrijkste grond achter destructieve acties tegen beeldingen angst is. Analoog daaraan lijkt het logisch dat de naam 'Who's afraid of Red, Yellow and Blue?' bij iemand die werkelijk bang is voor het schilderij, als antwoord letterlijk een poging tot vernietiging uitlokt. In dit geval verklaarde de dader, die was gediagnosticeerd als lijdende aan paniekaanvallen en achtervolgingswaan, dat hij abstractie in kunst ervoer als een besmettelijke ziekte waar hij echt bang voor was.

Wat is dan de directe aanleiding tot het daadwerkelijk uitvoeren van een iconoclastische daad? Morgan (2005, p. 141) meldt hierover dat Freedberg zijn angstargument plaatst in een historische (middeleeuwen) en religieuze context, waarbij angst ontstaat door het risico dat het aanschouwen van een bepaalde uitbeelding verering als in heidense afgoderij kan triggeren (Freedberg 1989). Deze 'ongoorloofde' verering kan dan alleen worden vermeden of gestopt door de vernietiging van de uitbeelding die dit welhaast autonome proces uitlokt.

Vanuit deze optiek zijn iconoclasten die handelen uit religieuze motieven slechts verdedigers van het geloof.

Morgan (2005, p. 142) merkt echter op dat er ten tijde van de protestante beeldenstormers al discussies waren over de vraag of provocerende kenmerken van bepaalde uitbeeldingen louter uit het menselijk brein ontsproten (dus daaraan toegedicht werden) of als onafhankelijke entiteit in bepaalde uitbeeldingen zetelden. Deze gedachtegang kan verklaren waarom sommige zaken door bepaalde religies of individuen worden afgedekt of opgeborgen, zie bijvoorbeeld de recente ontwikkelingen in de Hagia Sophia¹⁸ te Istanbul, die na lange tijd van

18 Zie www.nationalgeographic.nl/geschiedenis-en-cultuur/2020/07/ontdaan-van-museumstatus-kan-hagia-sophia-weer-moskee-worden, geraadpleegd op 1 november 2020.

kerk tot moskee tot museum en weer moskee is geworden. Ook het, na restauratie, opbergen van de Nederlandse gouden koets (met omstre-den zijpaneel) in een museum wordt hierdoor verklaard.

Toe-eigening als motief voor iconoclasme

Toe-eigening, al dan niet in combinatie met vervreemding en bescha-diging, is een belangrijk element binnen de cultureel-erfgoedproble-matiek en kwalificeert als motief voor en door de handeling zelf als vorm van iconoclasme. Bij iconoclastische toe-eigening proberen ple-gers de in het object aanwezige identiteit in bezit te nemen. Deze han-deling alleen al transformeert het object en dit acute resultaat is een belangrijk motief van iconoclasten. In geval van vernietiging van het object wordt de eerst toege-eigende identiteit daarna door de iconoc-last verwoest, uit de historische context gehaald, of geroofd door bijvoorbeeld het object te usurperen (hergebruiken). Dit is te zien bij antieke sarcophagen en rotsgraven, waar in cartouches¹⁹ en inscripties namen zijn weggehaald om hergebruik mogelijk te maken, een vorm van iconoclastische recycling (zie Kila 2020). Variaties behelzen trans-formatie en modificatie van identiteitsdragers, zoals het bekladden om de initiële eigenheid te modificeren of te neutraliseren, of een bescha-digd object expres in gehavende staat te laten, waardoor de originele betekenis gewijzigd wordt. Dit is duidelijk te zien bij traumagedenkte-kens of traumascapes (Tumarkin 2005), zoals de in 1943 gebombar-deerde, in aangetaste staat bewaarde, *Gedächtniskirche* in Berlijn, thans een monument tegen oorlog en vernietiging, en gemuseali-seerde kampterreinen als Auschwitz. Treffend is de transformatie tot traumacape van de in 2001 opgeblazen Bamiyan Boeddha's, die in 2003, dus na de vernietiging, als onderdeel van het cultuurlandschap de Bamiyan-vallei door UNESCO op de Werelderfgoedlijst geplaatst zijn.²⁰

Toe-eigening gebeurt ook in de zin van ontvreemden en vervolgens verplaatsen van erfgoed. Een beproefde methode is het wegnemen van culturele identiteit, om deze vervolgens aan een andere groep te koppelen. Zo classificeerden de nazi's met zogenaamde wetenschap-

19 Ovale omcirkeling van de naam van Egyptische koningen en koninginnen in hiërogliefen.

20 Andere voorbeelden, soms ook aangeduid als terrascapes, zijn New York's Ground Zero, de WWI-grafvelden in Yperen, België, en de Killing Fields in Cambodja.

pelijke onderbouwingen Rembrandt als Scandinavisch en Germaans, dus eigenlijk Duits, of deel uitmakend van de Duitse cultuur (Nicholas 1994).

Manipulatie met aan archeologisch erfgoed verbonden identiteit gebeurde aan het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw door het kolonistenbewind van Rhodesië, nu Zimbabwe, dat een vreemde en valse connectie legde tussen hun land en de oude Feniciërs (Garlake 1973).

Maar ook in de oudheid vond al toe-eigening plaats. Bekend is het gebruik van cultuurgoederen van overwonnen volkeren als trofee en oorlogsbuit. De Romeinen voerden deze objecten tijdens triomfparades mee, om ze uiteindelijk op het Forum Romanum tentoon te stellen (Merryman 2005). In de wereldgeschiedenis ziet men tevens legio voorbeelden van overwinnaars die proberen de identiteit van de vijand te wissen door belangrijke representatieve voorwerpen, geassocieerd met een bepaalde cultuur, te vernietigen. Een antiek voorbeeld van op het individu gericht strategisch/politiek iconoclasme is *damnatio memoriae*, het ontbreken van een overledene of van een nog levende in ongenade gevallen door diens herinnering uit het collectieve geheugen te verwijderen. Afgezien van de al gesignaleerde usurpatie van cultuurgoed kwam dit eveneens voor bij de Romeinen en Egyptenaren, getuige inscripties en cartouches in tempelmuren waaruit namen zijn weggekrast, omdat een heerser in ongenade viel. Uit de klassieke oudheid zijn ook implicaties bekend die zich tot het heden uitstrekken. Zo ging iconoclasme bij de verwoesting van Carthago door de Romeinen (146 v.Chr.) gepaard met wat wordt aangeduid als *urbicide*, letterlijk 'geweld tegen de stad', door Bevan (2006) aangeduid als 'the murder of a city', een strategie om bij zowel (voormalige) inwoners als de gehele mensheid elke herinnering aan het karakter en de identiteit van een stad te wissen. Dit kan door historische stadskernen, belangrijke monumenten en markante gebouwen te vernietigen. Contemporaine voorbeelden van *urbicide* vindt men in Sarajevo²¹ en Beiroet²² (Bevan 2006; Sandes 2013). Bevan suggereert dat verwoesting van architectuur in combinatie met het massaal maken van burgerslachtoffers een tactiek is om het collectieve sociale

21 Na eerst belegerd te zijn door Yugoslav People's Army, werd Sarajevo gedurende de Bosnische Oorlog van 5 april 1992 tot 29 februari 1996 belegerd door het leger van Republika Srpska.

22 Gedurende de Libanese burgeroorlog van 1975 tot 1990.

leven en de culturele identiteit van een gemeenschap uit het lokale en collectieve geheugen te wissen. Naast urbicide gebruikt hij de term culturele genocide (Bevan 2006, p. 209-210). De al genoemde vernietiging van Carthago valt hier ook onder. Een ander voorbeeld van culturele genocide vond plaats in 1697, toen de Spanjaarden Tayasal, de laatste Mayahoofdstad, wegvaagden.

Ten slotte

In dit artikel is gepoogd iconoclasmie in verschillende samenhangen te duiden, met als uitgangspunt de dadermotieven. Daarbij was speciale aandacht voor de verbintenis van erfgoed met identiteit. Ook is dieper ingegaan op angst als een belangrijk motief voor iconoclasmie. Iconoclasmie is in het afgelopen decennium als gevolg van identiteitspolitiek en de activiteiten van bepaalde fundamentalistische terreurorganisaties een belangrijk thema geworden. Het is de vraag of culturele destructie veroorzaakt door iconoclasmie afgeremd of gestopt kan worden. In elk geval moet de impact ervan op de moderne maatschappij worden onderzocht en het fenomeen iconoclasmie worden geherdefinieerd.

Literatuur

Bevan 2006

R. Bevan, *The destruction of memory: Architecture at war*, Londen: Reaktion Books 2006.

Boldrick e.a. 2013

S. Boldrick, L. Brubaker & R. Clay (red.), *Striking images, iconoclasm, past and present*, Farnham: Ashgate 2013.

Bourdieu 1984

P. Bourdieu, *Distinction: A social critique of the judgment of taste*, Cambridge: Cambridge University Press 1984.

Freedberg 1989

D. Freedberg, *The power of images in the history and theory of response*, Chicago: The University of Chicago Press 1989.

Garlake 1973

P.S. Garlake, *Great Zimbabwe (New aspects of archaeology)*, New York: Stein and Day 1973.

Johnson & McClanan 2005

J. Johnson & A.L. McClanan, *Negating the image: Case studies in iconoclasm*, Ashgate: Aldershot 2005.

Khanacademy 2016

Khanacademy, *Iconoclastic controversies*, 20 maart 2016, www.khanacademy.org/humanities/medieval-world/byzantine1/beginners-guide-byzantine/a/iconoclastic-controversies.

Kila 2012

J.D. Kila, *Heritage under siege: Military implementation of the 1954 Convention for the Protection of Cultural Property*, Leiden/Boston: Brill 2012.

Kila 2015

J.D. Kila, 'From crimes against art to crimes against cultural property: New perspectives and dimensions related to art crime', in: J.D. Kila & M. Balcells (red.), *Cultural property crime*, Leiden/Boston: Brill 2015, p. 167-205.

Kila 2020

J.D. Kila, 'Safeguarding and preserving cultural identity in war and peace: A moral and military necessity and a resource for reconciliation', in: P. Mileham (red.), *Jus post bellum*, Leiden: Brill Publishers 2020, p. 281-308.

Kila & Herndon 2017

J.D. Kila, Ch. Herndon, *The wicked problem of cultural heritage and conflict. Military involvement in the protection and devastation of cultural property*. Arlington: Colonel Publishing 2017.

Merryman 2005

J. Merryman, 'Cultural property internationalism', *International Journal of Cultural Property* (12) 2005, p. 11-39.

Morgan 2005

D. Morgan, *The sacred gaze. Religious visual culture in theory and practice*, Berkeley: University of California Press 2005.

Nicholas 1994

L.H. Nicholas, *The rape of Europa: The fate of Europe's treasures in the Third Reich and the Second World War*, New York: Vintage Books 1994.

Sandes 2013

C. Sandes, 'Urban cultural heritage and armed conflict: The case of Beirut Central District', in: J.D. Kila & J.A. Zeidler (red.), *Cultural heritage in the cross-hairs: Protecting cultural property during conflict*, Leiden: Brill 2013, p. 287-314.

Tumarkin 2005

M. Tumarkin, *Traumascapes: The power and fate of places transformed by tragedy*, Melbourne: Melbourne University Press 2005.